

ALVYDAS NOREIKA

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Lietuva
Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

ŽINIASKLAIDOS CENZŪRA IR SAVICENZŪRA: KO NEĮVERTINO TYRINĖTOJAS

Censorship and Self-Censorship of Media:
What was not Taken into Account by the Researcher

SUMMARY

The article is on a Lithuanian communication scientist Gintaras Aleknonis's conception of New Censorship. It looks into the scientist's approach towards New Censorship's mechanisms of functioning, origins and possibilities to overcome it. The underlying theoretical presuppositions of this approach are examined critically too. It is argued that three presuppositions are particularly questionable. The first states that journalists do not follow qualitative criteria of content selection while compiling and disseminating information. The second is related to characterization of information users as passive and controlled by media. The third assumption states that the so called New Censorship cannot be eliminated by financial means. The article also disputes the assumption grounding the whole conception of New Censorship that the media has become a censorship instance instead of a custodian of freedom of information during the period of Lithuanian Independence.

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjama Gintaro Aleknonio naujosios cenzūros koncepcija. Aptariamas mokslininko požiūris į naujosios cenzūros veikimo mechanizmus, ištakas ir jos įveikos galimybes. Taip pat kritiškai analizuojamos šį požiūrį grindžiančios teorinės prielaidos. Ypač didelės abejonės reiškiamos dėl trijų prielaidų: pirma, kad rengdami ir skleisdami informaciją, žurnalistai nesivadovauja kokybiniais turinio atrankos kriterijais; antra, kad informacijos vartotojai yra pasyvūs ir visiškai kontroliuojami žiniasklaidos; trečia, kad to, kas įvardijama naująja cenzūra, neįmanoma pašalinti pasitelkus finansinius sprendimus. Straipsnyje ginčijama ir visą Aleknonio koncepciją funduojanti prielaida, jog Nepriklausomybės laikotarpiu žiniasklaida iš informacijos laisvės saugotojos virto cenzūros instancija.

RAKTAŽODŽIAI: Gintaras Aleknonis, medijos, cenzūra, naujoji cenzūra, savicenzūra.

KEY WORDS: Gintaras Aleknonis, media theory, censorship, New Censorship, self-censorship.

Paskutiniaisiais metais cenzūros tema yra sulaukusi didelio lietuvių tyrinėtojų dėmesio. Ši tema mokslininkus pirmiausia domina istoriniu požiūriu: siekiama išsiaiškinti, kas buvo būdinga cenzūrai kuriuo nors Lietuvos istorijos laikotarpiu. Ypač daug nuveikta gilinantis į šio reiškinio ypatybes sovietiniu laikotarpiu. Turbūt plačiausią panoraminę sovietinės cenzūros vaizdą mums yra nupiešęs Arūnas Streikus (2018). Kiti tyrinėtojai koncentravosi į siauresnes sovietinės cenzūros veikimo sritis – televiziją (Pečiulis 2013, 2020), teatrą (Dapšytė 2007, 2010, 2015; Klivis 2004, 2010), literatūrą (Ivanauskas 2011, 2014; Satkauskytė 2016), dailę (Ivanauskas 2011: 117–123; Trilupaitytė 2007)¹.

Gintaras Aleknonis iš kitų cenzūros tyrinėtojų išsiskiria tuo, kad savo žvilgsnį kreipia ne į praeitį, bet į dabartį. Mokslininkas teigia, kad naivu galvoti, jog su sovietinės sistemos griūtimi išnyko ir cenzūra. Pasak jo, cenzūra ne išnyko, bet pakeitė savo pavidalą. Panaikinus *Glavlitą*, Nepriklausomybės metais išsiplėtojo subtilesniais ir nepastebimesniais būdais veikianti informacijos kontrolė. Savo monografijoje *Naujoji cenzūra* Aleknonis iškelia mintį, kad šia kontrole užsiima ne kas kitas, o žiniasklaida. Jo teigimu, visuomenės teisė žinoti žiniasklaidą riboja piktnaudžiaudama turima laisve informuoti. Tyrinėtojas rašo: „Modernėjančios informacijos skleidimo priemonės laisvę

informuoti pavertė pirmine, ir ši sklaidos laisvė vis labiau plečiasi, dažnai užgoždama teisę žinoti ir sėkmingai tapdama subtilia *naujosios cenzūros* priemone. Informavimo laisvės stiprinimas automatiškai nereiškia, kad tvirtėja ir teisė žinoti. Vartotojo teisė rinktis kuo toliau, tuo labiau darosi panaši į iliuziją“ (Aleknonis 2011: 35). Tokiu būdu suabejojama komunikacijos teorijoje įsitvirtinusia nuostata, jog žiniasklaida ir cenzūra yra du nesutaikomi antipodai: pirmoji – bekomprominė kovotoja už laisvą žodį ir netrukdomą informacijos rengimą bei sklaidą visuomenėje, o cenzūra – tai, kas žiniasklaidai nuolat trukdo vykdyti jos pamatines funkcijas.

Apie naujas cenzūros formas Nepriklausomybės laikotarpiu kalba ir Žyginas Pečiulis (2003, 2007: 145–150²). Tačiau, kaip nurodo Deimantas Jamstramskis (2012: 290–291), Aleknonis analizės išsamumu, kūrybiškumu, sklandumu ir nuoseklumu gerokai pranoksta Pečiulį. Todėl pirmenybė šiame straipsnyje bus teikiama Aleknonio naujosios cenzūros koncepcijos aptarimui.

Neabejotina, Aleknonio naujosios cenzūros koncepcija yra originali. Tačiau ar pamatuota? Ar tikrai ir žiniasklaidą galima įtraukti į cenzorių sąrašą? Kokiu pagrindu įtraukiama? Kaip siūloma kovoti su *naująja cenzūra*? Atsakymo į šiuos ir panašius klausimus ir bus ieškoma straipsnyje.

NAUJOSIOS CENZŪROS MECHANIZMAI

Aleknonis teigia, kad cenzūra Nepriklausomos Lietuvos žiniasklaidoje reiškiama dviem būdais. Pirma, žiniasklaida

veikia kaip *prevencinės cenzūros* aparatas – redaktoriai ir žurnalistai peržiūri informacijos srautus ir sprendžia, kurią infor-

maciją transliuoti per savo komunikacijos kanalus, o kurios – ne. Trumpai tariant, cenzūra veikia atrenkant informaciją.

Žinant, kad informacijos kiekis praktiškai yra neribotas, o komunikacijos kanalų pralaidumas ir auditorijos dėmesys ribotas, žurnalistų vykdoma informacijos atranka yra neišvengiama ir natūrali. Informacija negali būti be atrankos transliuojama. Jos turi būti atrinkta tiek, kad ją būtų įmanoma išsiųsti komunikacijos kanalu ir kad auditorija gebėtų ją priimti. Todėl neišvengiamai atsiranda toks kriterijus kaip informacijos svarbumas ar reikšmingumas. Spręsdami, ką pranešti auditorijai, žurnalistai turi teikti pirmenybę svarbesnei informacijai.

Aleknonis pripažįsta minėtus tris momentus – galimos transliuoti informacijos beribiškumą, komunikacijos kanalų pralaidumo ir auditorijos priėmimo ribotumą. Tačiau įrodinėja, kad žurnalistai iškreiptai naudojami minėtu atrankos kriterijumi. Aleknonis teigia, kad darydami atranką, žurnalistai pirmenybę teikia ne svarbioms, bet mažareikšmėms žinioms. Nesupažindindami visuomenės su svarbiomis žiniomis, žurnalistai užsima cenzūra ne ką prasčiau nei senieji *Glavlit* veikėjai.

Tačiau svarbių žinių nutylėjimas – ne vienintelis ir net ne svarbiausias *naujosios*

cenūros bruožas. Anot tyrinėtojo, ji išiskiria tuo, kad geba meistriškai sukurti visuomenei iliuziją, jog jokio informacijos trūkumo nėra. Žiniasklaida užverčia visuomenę mažareikšmėmis žiniomis, pavyzdžiui, pranešimais apie išmybių asmeninio gyvenimo smulkmenas ir visuomenė net nepajaučia, kad nesužino tokių dalykų, kurie iš esmės liečia jos gyvenimą. Aleknonis rašo: „Tikrasis cenzūros tikslas – ne drausti, o sunaikinti nepageidaujama idėją, nukreipti nuo jos dėmesį, pakreipti visuomenės mintis tinkama linkme“ (ten pat: 5). Ir geriausia priemonė šiam tikslui pasiekti – visuomenės užbombardavimas menkavertėmis žiniomis. „<...> Galingi, viską užgožiantys informacijos srautai tampa *naująja cenzūra*, kuri sėkmingai pakeičia senąjį cenzorių“, – tęsia tyrinėtojas.

Iš pateiktų citatų matyti, kad mažareikšmės informacijos sklaidos kaip cenzūros mechanizmo veikimo Aleknonis neapriboja vien tais atvejais, kai siekiama nuslėpti, jog visuomenei nepateikiamos jai reikšmingos žinios. Šis mechanizmas, kaip perša mintį minėtos citatos, puikiai veikia ir tais atvejais, kai svarbi informacija ne nutylima, bet atvirai skleidžiama. Tuo norima pasakyti, kad svarbios žinios pasimeta bendrame sraute ir nesulaukia deramo visuomenės dėmesio.

NAUJOSIOS CENZŪROS IŠTAKOS

Natūraliai kyla klausimas, kas skatina žiniasklaidą dirbti tokį kenkėjišką darbą – nepranešti svarbių žinių ar jas paskandinti mažareikšmių žinių sraute ir šitaip laikyti visuomenę be informacijos apie gyvybiškai svarbius reikalus.

Aleknonio atsakymas paprastas: pagrindinė *naujosios cenzūros* priežastis – žiniasklaidą persmelkusi verslo logika. Sovietmečiu žiniasklaida buvo dotuojama iš valstybės biudžeto ir galėjo nesirūpinti, kaip išgyventi, be abejo, sumokėdama

laisvės kainą, o nuo Nepriklausomybės atgavimo pradžios žiniasklaida pati turi galvoti, iš kur gauti lėšų. Taip ji tampa viena iš verslo rūšių. O verslo logika reikalauja galvoti ne tik kaip išgyventi, bet ir kaip gauti kuo didesnę pelną.

Kaip nurodo Aleknonis, pagrindinis žiniasklaidos pajamų šaltinis yra reklama, o iš prenumeratos gaunamos lėšos vaidina antraeilį vaidmenį. Iš reklamos gaunamos lėšos tiesiogiai priklauso nuo žiniasklaidos priemonės turimos auditorijos dydžio. Kuo didesnė auditorija, tuo daugiau ir brangesnių reklamos užsakymų. Todėl žiniasklaidos priemonės varžosi tarpusavyje siekdamos kitų priemonių sąskaita išplėsti savo turimą auditoriją.

Tyrinėtojas tvirtina, kad minėti komercializacijos procesai žinių atranką ir sklaidą paveikė dvejopai. Viena vertus, redaktoriai ir eiliniai žurnalistai turėjo pradėti skaitytis su esamais ar potencialiais reklamos užsakovais – neskelbti tokių žinių, kurios šiems galėtų dėl kokių nors priežasčių nepatikti. Priešingu atveju grėسė netekti reklamos užsakymų, o tuo pačiu ir pajamų. Tokiu būdu pa-

tirdami tiesioginį reklamos užsakovų spaudimą ar įsivaizduodami, kas jiems gali nepatikti, žurnalistai pradeda cenzūruoti informacijos srautus. Kadangi, pasak Aleknonio, žiniasklaida turi išskirtinį priėjimą prie viešosios sferos, tai ji geba cenzūruoti net propagandos bei viešųjų ryšių pranešimus. Antra vertus, siekdamos užkariauti kuo didesnę auditoriją, žiniasklaidos priemonės imasi pramoginių funkcijų: TV transliuoja pramogines laidas, šokių, dainų ir kitokių konkursus, realybės šou, o spauda rašo apie vietas ir užsienio garsenybių gyvenimą ir nuotykius. Aleknonio teigimu, pramoginės funkcijos pradeda varžytis su informacinėmis žiniasklaidos funkcijomis ir jas užgožti. Kaip pavyzdį Aleknonis nurodo „Dviračio žinių“ auditorijos apklausą, iš kurios paaiškėjo, jog beveik pusė respondentų šią laidą traktavo ne kaip pramoginę, o kaip informacinę. Būtent tokie ir panašūs dalykai yra tai, ką tyrinėtojas turi omenyje, kai kalba apie mažareikšmes žinias, nukreipiančias visuomenės dėmesį nuo tikrai reikšmingų žinių ar jų trūkumo.

NAUJOSIOS CENZŪROS ĮVEIKOS BŪDAI

Vargu ar įmanoma tokia būklė, kad žiniasklaida galėtų skleisti kokią tik nori informaciją. Visose valstybėse ar visuomenėse egzistuoja didesnė ar mažesnė teisinė bei etinė informacijos kontrolė, kurią, žvelgiant iš absoliučios žodžio laisvės perspektyvos, galima pavadinti cenzūra. Ne išimtis ir demokratinės valstybės. Tačiau jose, bent jau idealų plotmėje, siekiama, kad informacijos kontrolės būtų kuo mažiau ir kad ji būtų kuo

skaidresnė. Vadinamoji *naujoji cenzūra* nėra nei skaidri, nei tuo labiau patenkanči į minimalių kontrolės mechanizmų sąrašą. Ji nesuderinama su demokratinės visuomenės idealais ir dėl to su ja turi būti kovojama. Todėl įdomu, kaip įveikti vadinamąją *naująją cenzūrą* siūlo pats jos tyrinėtojas ir demaskuotojas.

Naująją cenzūrą Aleknonis siūlo neutralizuoti pasitelkus dvipakopį visuomenės informavimo reguliavimo modelį.

Pirmąją šio modelio pakopą sudaro valstybės atliekamas teisinis visuomenės informavimo reguliavimas, o antrąją – pačios žiniasklaidos savireguliacija. Teisinis reguliavimas, anot mokslininko, turi būti grindžiamas kiekybiniais principais, o žiniasklaidos savireguliacija – kokybiniais principais. Kiekybiniai principai yra tokie, „kuriais siekiama plėsti informacijos srautą“ (ten pat: 27), o kokybiniuose „principuose, – Aleknonio teigimu, – pabrėžiami informacijos turinio dalykai sietini su pranešimų teisingumu, obektyvumu“ (ten pat: 28). Kitaip sakant, valstybei siūloma rūpintis kuo didesniu informacijos kanalų pralaidumu, o tai ji geriausiai galinti padaryti užtikrindama informavimo priemonių pliuralizmą, neleidžiantį susiformuoti monopolijoms informacijos sklaidos srityje. O žiniasklaida įpareigojama atrasti ir puoselėti turinio atrankos kriterijus, kurie rodytų ir atsakomybę visuomenei už skleidžiamas žinias, ir neprieštarautų žodžio laisvei, ir neleistų žurnalistams pasiduoti *naujosios cenzūros* pagundoms.

Aleknonio plėtojamas visuomenės informavimo reguliavimo modelis, palyginti su šiuo metu egzistuojančiuoju, yra revoliucinis. Siūloma valstybei atsakyti įstatymais įtvirtintų kokybinių visuomenės informavimo reguliavimo principų ir leisti juos atrasti ir išsigininti pačiai žiniasklaidai. Bent jau kol kas nuo Nepriklausomybės atkūrimo pradžios visuomenės informavimo reguliavimas plėtojasi priešinga kryptimi. Politikai vis labiau nepasitiki žiniasklaidos norais ir gebėjimais pačiai nusistatyti visuomeniškai atsakingus turinio atrankos kriterijus ir imasi iniciatyvos tą darbą už ją padaryti.

Kodėl, Aleknonio požiūriu, teisinis visuomenės informavimo reguliavimas neturėtų būti grindžiamas kokybiniais principais? Mokslininko atsakymas į šį klausimą griežtas: teisiškai įpareigojančiu būdu įtvirtinti kokybiniai principai kuria kuo tikriausias prielaidas kontroliuoti informaciją. Šioje vietoje negalime nepacituoti paties mokslininko žodžių: „Vadinamieji kokybiniai informacijos laisvės principai yra palankiausia dirva *naujų cenzūrų*. Pačios teisingos ir žalingos informacijos sąvokos kuria savotišką pilkają erdvę, kurioje, prisidengiant draudimais ir ribojimais, žiniasklaidai primetant atsakomybę už paskelbtų žinių visuomeninį poveikį, galima vaidinti laisvę ir kartu manipuliuoti viešąja erdve“ (ten pat: 28). O kiekybiniai principai teisinio reguliavimo srityje, tvirtu Aleknonio įsitikinimu, kaip tik leidžia išvengti cenzūros pavojaus. Jis rašo: „Šie principai neturi tvardomojo ar represinio potencialo, jais pirmiausia ir grindžiama visa šimtmečius besitęsianti kova už žodžio ir spaudos laisvę. Tokie principai yra skaidrūs, sunkiai pasiduoda politinei manipuliacijai, jais remiantis nesunku įrodyti žodžio ar spaudos laisvės suvaržymus“ (ten pat: 27).

Kiek Aleknonis yra griežtas politikų bandymams teisinį visuomenės reguliavimą grįsti kokybiniais principais, tiek negailestingas ir žiniasklaidos kratymuisi minėtų principų ir norui juos pakeisti kiekybiniais principais. Vertindamas konkretų atvejį – alkoholio reklamos gynimą apeliuojant į vartotojo teisę gauti informaciją – padaroma plati išvada, kad „kriterijų painiojimas kaip tik ir kuria palankiausią dirvą *naujų cenzūrų*“ (ten pat: 30). Tad atsisakymas teisinį visuo-

menės informavimo reguliavimą grįsti kokybiniais principais neturi būti supras, anot Aleknonio, kaip visiškas jų atsisakymas. Kokybiniai principai būtinai reikalingi, tačiau juos turi nustatyti ne politikai, bet nusistatyti pati žiniasklaida, ir nusistatyti tokius, kurie būtų geriausi ne jai pačiai, o visuomenei.

Be abejo, būtų puiku, jei visuomenės informavimo reguliavimas vyktų pagal Aleknonio siūlomą modelį. Tačiau kaip jį įgyvendinti? Kaip padaryti, kad politikai negeistų įstatymais reglamentuoti informacijos srautų turinio, o žiniasklaida norėtų pati formuoti ir puoselėti kokybinius principus, jei ji ir dabar išgudrina apeiti teisiškai ir etiškai įtvirtintus turinio atrankos kriterijus, rizikuodama už tai sulaukti griežto atpildo, pavyzdžiui, prarasti PVM lengvatą? Deja, aiškių atsakymų į šiuos klausimus Aleknonis nepateikia. Tačiau iš atskirų užuominų pabandydysime juos rekonstruoti.

Pirmasis būdas – nepalauti apeliuoti į žurnalistų ir kitų viešosios informacijos rengėjų sąžinę, gėdinti juos ir tikėtis, kad galiausiai vieną kartą jie susipras, – taip elgiasi didžioji dalis žurnalistikos situacijos Lietuvoje komentatorių ir kritikų. O kai susipras ir pradės atsakingai informuoti visuomenę, tuomet bus galima palaipsniui atleisti teisinio informacijos turinio reguliavimo varžtus. Ir nors tokiu primityviu moralizavimu Aleknonis atvirai neužsiima, tačiau tokias intencijas galima išvelgti visos knygos potekstėje. Šiame kontekste daug pasakantis dalykas yra žurnalistų įvardijimas naujaisiais cenzoriais.

Tačiau pasvarstykime, ar tikrai rengdami ir skleisdami informaciją žurnalis-

tai nesivadovauja jokiais kitais kokybiniais turinio atrankos kriterijais, be tų, kurių laikytis juos įpareigoja įstatymai ir Visuomenės informavimo etikos kodeksas. Teigti, kad tiek, kiek leidžia įstatymai ir minėtas kodeksas, žiniasklaida visiškai nesivadovauja turinio atrankos kriterijais ir viską transliuoja be atrankos, išskyrus, žinoma, jai komerciškai nenaudingą informaciją, yra akivaizdžiai neadekvatu. Kaip jau minėta, galimos skleisti informacijos kiekis praktiškai yra neribotas, o sklaidos kanalų pralaidumas ir auditorijos dėmesys ribotas. Todėl žiniasklaidos priemonės, nori jos to ar nenori, turi atrinkinėti žinias ir atrinkinėja ne bet kaip, o vadovaudamosi tam tikrais kriterijais. Aišku, galima ginčytis, ar tie kriterijai yra pakankamai pagrįsti, ar jie gerai atitinka auditorijos interesą žinoti, ar jie tinkamai taikomi kokios nors informacijos atžvilgiu, tačiau neįmanoma paneigti, kad jų iš viso nėra. Elementarus pavyzdys: į žvejų auditoriją besiorientuojantys leidiniai, svetainės ir televizijos laidos transliuos ne visą informaciją, o tik tą, kuri yra svarbi žvejams. Kadangi ir žvejams svarbios informacijos yra daugiau, nei gali vienu kartu praleisti sklaidos kanalas ar pajėgi priimti auditorija, šioje srityje besispecializuojantiems žurnalistams tenka daryti papildomą atranką – atskirti svarbesnes žinias nuo ne tokių svarbių. Be abejo, į šį procesą gali įsiterpti ir tai, ką Aleknonis vadina naująja cenzūra, – paslėpti komerciniai interesai. Žurnalistas, nenorėdamas užrūstinti konkretaus žvejybos reikmenų gamintojo ar pardavėjo, vengs skelbti jam nepalankią informaciją ar nepriims reklamos užsakymų iš jo

konkurento. Tačiau tokie atvejai neįrodo, kad į žvejus orientuotoje žiniasklaidoje vyksta nuolatinė ir viską apimanti dezinformacija, kurios srautuose nuskęsta visi daugiau ar mažiau objektyvūs turinio atrankos kriterijai. Tai, kas pasakyta apie žvejams skirtą žiniasklaidą, manome, galioja ir į kitas auditorijas besiorientuojančių žiniasklaidos priemonių atveju. Kaip to įrodymą galima nurodyti tai, jog Rusijos dezinformacinių kampanijų, vykdomų per alternatyvius informacijos kanalus, fone atsiskleidė, kad vis dėlto vadinamojoje oficialiojoje žiniasklaidoje objektyvios ir visuomeniškai reikšmingos informacijos yra ne taip jau ir mažai. Ir taip buvo visada. Be abejo, nelabai kriminalais ir pramoginio pobūdžio informacija besidomintis vartotojas visada gali pageidauti, kad rimtų žinių apie politinį, ekonominį ir socialinį visuomenės gyvenimą būtų dar daugiau.

Faktą, kad žiniasklaida rengia ir skleidžia taip pat ir reikšmingas žinias, netiesiogiai pripažįsta ir pats Aleknonis, teigdamas, kad vienas iš *naujosios cenzūros* pasireiškimo būdų – dėmesio nukreipimas nuo reikšmingų žinių. Jei žiniasklaida nepraneštų ir reikšmingų žinių, tuomet nebūtų reikalo jai nuo jų nukreipinėti dėmesio. Tad būtų buvę nuoseklu, kad užuot teigęs, jog žiniasklaida ignoroja kokybinius turinio atrankos kriterijus, mokslininkas pirmiausia būtų pripažinęs, jog jie taikomi, toliau aptaręs, kokie tie kriterijai ir kaip jie taikomi, o po to jau siūlęs, ką ir kaip šioje srityje reikėtų toliau tobulinti, ir pateikęs ne abstrakčius, bet labai konkrečius siūlymus. Šiuo keliu Aleknonis greičiausiai nenuėjo dėl savo moralizuojančio hiper-

kritiškumo, būdingo to laikotarpio viešosioms diskusijoms apie Lietuvos žiniasklaidos būklę.

Aleknonis išvelgia dar vieną galimą visuomenės informavimo pokyčių šaltinį – tai informacijos vartotojai. Jis rašo: „Laisvas informacijos vartotojas nesunkiai prisitaiko prie *naujosios cenzūros* (kursyvas Aleknonio. – A. N.), kurios našta nepalyginamai lengvesnė ir svarbiausia, oresnė už senąją. Galvojant, kaip būtų galima pasipriešinti *naujamajai cenzūrai* (kursyvas Aleknonio. – A. N.), viltis derėtų sieti tik su išsilavinusiu ir savarankišku vartotoju“ (Aleknonis 2010: 116). Suprask, kai susiformuos pakankamai reikšmingas sluoksnius išsilavinusių ir kritiškai mąstančių vartotojų ir jų pradės netenkinti mažareikšmė informacija, tuomet žiniasklaidai neliks nieko kita, kaip tik keisti savo ydingas informacijos atrankos ir sklaidos praktikas. Kad patenkintų išsilavinusių ir savarankiškų vartotojų poreikius, ji turės įsidiegti kokybinius turinio atrankos kriterijus.

Minėti svarstymai grindžiami ginčytina prielaida apie informacijos vartotojų pasyvumą. Vartotojai traktuojami kaip žiniasklaidos priemonių už virvučių tampomos marionetės: negebantys nei atsirinkti, kas yra svarbu ir kas ne taip svarbu, nei kritiškai vertinti – vartojantys viską, ką jiems pakiša žiniasklaida, ir vartojantys tokiu būdu, koku ši nori. Toks požiūris į informacijos vartotojus turbūt geriausiai atsiskleidžia Aleknoniui apibūdinant pramoginių laidų kuriamo politikos įvaizdžio poveikį realiam politiniam gyvenimui:

Žiniasklaidos nuolankumas *naujamajai cenzūrai* (kursyvas Aleknonio. – A. N.) skati-

na viso politinio gyvenimo posūkį pasi-
linksminimo linkme. Taip iš viešosios
erdvės po truputį dingsta politika bei
apskritai visuomeniniai reikalai. O politi-
ka savo ruožtu nuvilia informacinę erdvę,
kuriai rimtosios žinios darosi nebereika-
lingos. Žiniasklaidos pradėtas naujasis
visuomenės gyvenimo cenzūravimas ne-
išvengiamai veda prie nusivylimo valdžia,
politika ir politikais, politinėmis partijo-
mis, atsiranda abejingumas demokratijai
apskritai (Aleknonis 2010: 116–117).

Komunikacijos studijose informacijos
vartotojų pasyvumo idėja jau ne viena
dešimtmetį griežtai kritikuojama. Britų
kultūros studijos³ ir joms artimi tyrinė-
tojai atskleidė, kad nepaisant visų kul-
tūros industrijos pastangų įpiršti varto-
tojams žinias, vaizdinius ir vartojimo
prekes, joms to iki galo padaryti nepa-
vyksta. Vartotojai geba patys pasirinkti
tai, kas jiems yra svarbu, ir pasirinktiems
dalykams suteikti tokias prasmes, kokių
kultūros industrija nenumatė (Hall 1980;
Hebdige 1994 (1979)).

Britų kultūros studijų atstovų plėto-
jama idėja apie vartotojų aktyvumą yra
ne be pagrindo. Jei žiniasklaida būtų to-
kia visagalė, kaip teigia Aleknonis ir kiti
panašiai galvojantys kritikai, tai ji infor-
macijos vartotojams visada būtų pajėgti
įpiršti bet kokią nuomonę bet koku kla-
simu. Tačiau, deja, taip nėra. Šioje vieto-
je labai iškalbingas faktas, jog *Lietuvos
ryto* žiniasklaidos grupės reikšta Dalios
Grybauskaitės, šiai einant Prezidentės
pareigas, kritika kaip nors smarkiau ne-
paveikė jos reitingų visuomenės nuomo-
nės apklausose. Jie per abi jos presiden-
tavimo kadencijas išliko aukšti. Jei infor-
macijos vartotojai tikrai visada yra beva-
liai ir lengvai manipuliuojami, tai, žinant,

koks *Lietuvos ryto* žiniasklaidos grupės
auditorijos dydis, Prezidentės reitingai
būtų turėję smarkiai sumažėti.

Neretai dėl britų kultūros studijų įta-
kos komunikacijos studijose metamasi į
priešingą kraštutinumą – be saiko šlovi-
namas vartotojų savarankiškumas bei
kritiškumas ir nuvertinama žiniasklaidos
industrijos manipuliacinė galia. Apie
vartotojų ir žiniasklaidos industrijos san-
tykius adekvačiausia būtų mąstyti dina-
miniais galios terminais. Derėtų tarti,
kad šie santykiai nėra kartą visiems lai-
kams fiksuoti, o nuolat kintantys. Vie-
nais atvejais žiniasklaida gali labiau vy-
rauti vartotojų atžvilgiu ir labiau gebėti
neutralizuoti jų savarankiškumą⁴, o ki-
tais atvejais – priešingai, vartotojai gali
įgyti didesnę atsparumą žiniasklaidos
kerams. Negalima atmesti ir to, kad ga-
li susiklostyti ir tokios situacijos, kai ži-
niasklaida visiškai kontroliuoja savo
vartotojus ar, priešingai, kai ji neturi
visiškai jokios įtakos vartotojams. Tokias
situacijas derėtų laikyti ribinėmis, įma-
nomomis ne tik teoriškai, bet ir praktiš-
kai, bet nebūtinai įtraukiančiomis visą
žiniasklaidą ar visus vartotojus ir trun-
kančiomis ne neribotą laiką.

Stebina tai, kad nurodydamas finan-
sines *naujosios cenzūros* priežastis Alek-
nonis atmeta bet kokią galimybę su ja
kovoti pasitelkus finansinius sprendi-
mus. Autorius nemano, kad čia tinka
principas „nuo ko susirgai, tuo ir gydy-
kis“. Jis rašo:

Regis, kad klasikinio žiniasklaidos finan-
savimo laikai (kai viską apmoka laikraščio
pirkėjas) yra negrįžtamai praėję. Bandyda-
mi kritikuoti dabartinę sistemą, kai vietoj
vartotojo žiniasklaidos sąskaitas už infor-

macijos pateikimą apmoka reklamos davėjas arba kai vartotojas moka už pramogą ir, kaip šalutinį produktą, gauna visuomeninę informaciją, turėtume siūlyti alternatyvų. Deja, pasirinkimas nėra didelis, ir kiti modeliai keltų dar daugiau abejonių, negu dabar taikomi (ten pat: 113).

Savo pamąstymus šia tema Aleknonis baigia visiškai defetistine išvada: „vienintelė praktinės patirties diktuojama išėitis – žiniasklaidos nusilenkimas reklamos ir pramogos diktatūrai nėra malonus, tačiau, matyt, sunkiai išvengiamas kelias“ (ten pat: 113). Jei „nusilenkimas“ yra neišvengiamas, tai tuomet ir *naujoji*

cenzūra neišvengiama. O jei neišvengiama, tai tada neaišku, ko siekiama visa jos kritika. Kodėl vietoj objektyvios egzistuojančios situacijos analizės pasirenkamas angažuotos kritikos kelias? Galbūt siekiama sugėdinti žiniasklaidos atstovus ir priversti juos laikytis kokybinių informacijos atrankos principų? Tačiau ar gėdinimas ir vertimas nėra beprasmiškas užsimėmimas? Juk vis tiek nieko praktiškai neįmanoma pakeisti. Be to, keičiant gali gautis tik dar blogiau. O ar ne tas pat pasakytina apie Aleknonio siūlomą dvipakopį visuomenės informavimo reguliavimo modelį?..

AR ŽINIASKLAIDA YRA CENZŪROS INSTANCIJA?

Atėjo laikas atsakyti į pagrindinį straipsnio klausimą: ar tikrai žiniasklaidą galima laikyti cenzūros instancija, o žurnalistus – naujaisiais cenzoriais? Atsakant trumpai: ne, negalima. Ir tai galioja cenzūra įvardijant tiek svarbių žinių nutylėjimą, tiek ir dėmesio nuo jų nukreipimą mažareikšmėmis žiniomis.

Pirmuoju – svarbių žinių nutylėjimo – atveju galime kalbėti ne apie cenzūrą, bet apie žurnalistų savicenzūrą. Ir vargu ar ji kaip tokia laikytina nauja cenzūros rūšimi. Mat save informacijos rengėjai pradėjo cenzūruoti tikriausiai dar nuo tada, kai atsirado informacija. Žurnalistai save varžo ne dėl kokių nors vidinių, išskirtinai su žiniasklaida susijusių priežasčių, bet dėl išorinių veiksnių. Tikrasis Aleknonio *naujosios cenzūros* subjektas yra ne žiniasklaida, bet verslas. Jis suinteresuotas, kad žurnalistai filtruotų informacijos srautą jam palankiu būdu. Tai daryti žurnalistus gali spausti

atvirai, o gali ir netiesiogiai, manipuliudamas reklamos užsakymais ar tiesioginėmis finansinėmis investicijomis. Žurnalistai, suprasdami, kokia informacija verslui yra paranki, o kokia neparanki ir kas laukia, jei paviešins neparankią, savo iniciatyva jos neskelbs ir tokiu būdu save cenzūruos.

Tas pat pasakytina ir apie tuos atvejus, kai vyriausiasis redaktorius yra kartu ir žiniasklaidos priemonės savininkas ar bendrasavininkis, – greičiausiai tokie atvejai yra didžiausias Aleknonio naujosios cenzūros koncepcijos įkvėpimo šaltinis. Kad ir čia turime reikalą su savicenzūra, o ne cenzūra, mums gali padėti suprasti vaidmenų teorija. Pagal šią teoriją kiekvienas individas atlieka daugybę skirtingų socialinių vaidmenų, kiekvienas jų kelia jam savitus reikalavimus ir dėl to neretai būna sudėtinga suderinti vaidmenis. Tai pasakytina ir apie individą, kuris atlieka žurnalisto – vyriausio-

jo redaktoriaus – ir žiniasklaidos priemonės savininko vaidmenis. Žurnalistų vaidmuo tokį individą įpareigoja atsakingai rengti ir skleisti informaciją, o verslininko – gauti kuo didesnę pelną. Kad šiuos vaidmenis nelengva derinti, savo autobiografijoje *Redaktoriaus testamentas* atvirai pripažįsta laikraščio *Lietuvos rytas* vyriausiasis redaktorius ir vienas jo bendrasavininkų Gedvydas Vainauskas:

Kaip sunku suderinti žurnalistiką, verslą ir asmeninius santykius, įtaigiai parodo 2018 metais pasaulio ekranus išvydęs garsaus Holivudo režisieriaus Steveno Spielbergo filmas „Valstybės paslaptis“, kuriame „The Washington Post“ dienraščio leidėją įkūnija Meryl Streep, o vyriausiąją redaktorių – Tomas Hanksas.

Žiūrėdamas šį filmą tarsi veidrodyje regiu ir save – kamuojamą prieštaravimų, baimės suklupti, prarasti draugus, bet galiausiai priimi sprendimus žiniasklaidos naudai. Pasirodo, dėl tų pačių problemų laikraščių vadovams skaudėjo galvą ir prieš pusšimtį metų (Vainauskas 2021: 161).

Ir nors Vainauskas duoda suprasti, kad jo asmeniniai verslo interesai niekada nepersvėrė žurnalistinių įsipareigojimų, tai yra sunkiai įtikėtina. Taip pat būtų sunku patikėti ir priešingu dalyku – kad žurnalistiką visada aukėjo ant verslo aukuro, – tokia yra vyraujanti viešoji opinija apie *Lietuvos rytą*, ir ne tik. Kasdienio gyvenimo logika kužda, kad gyvenime nutinka visai kitaip: kartais vaidmenis pavyksta suderinti, kartais ne, o kai nepavyksta, vienoje situacijoje labiau paklūstama vieno vaidmens reikalavimams, o kitose – kito įsakams. Šiuo požiūriu vyriausiojo redaktoriaus ir žiniasklaidos priemonės savininko vaid-

menų derinimo logika nėra kuo nors išskirtinė. Todėl tais atvejais, kai tarp vyriausiojo redaktoriaus ir žiniasklaidos priemonės savininko vaidmenų įvyksta konfliktas ir pareiga informuoti visuomenę aukojama siekiui gauti kuo didesnę pelną, susiduriame su savicenzūros reiškiniu. Individas kaip vyriausiasis redaktorius save cenzūruoja atsižvelgdamas į savo kaip žiniasklaidos priemonės savininko interesus. Kodėl tokie atvejai traktuotini kaip savicenzūros, o ne cenzūros raiška? Todėl kad vaidmenų teorijos požiūriu nėra skirtumo, ar abu vaidmenis atlieka vienas ar du skirtingi individai. Vainausko kaip vyriausiojo redaktoriaus ir Vainausko kaip žiniasklaidos priemonės savininko santykiai niekuo nesiskiria nuo santykių tarp Vainausko kaip vyriausiojo redaktoriaus ir Beno Gudelio, vieno iš *Lietuvos ryto* akcininkų. Visais atvejais, kai vyriausiasis redaktorius informacijos rengimą ir sklaidą organizuoja atsižvelgdamas į kieno nors ekonominius interesus, turime reikalą su savicenzūra. O atvejais, kai kas nors siekia daryti įtaką informacijos srautams dėl ekonominių išskaičiavimų, susiduriame su cenzūra. Žurnalistų savicenzūros dėl ekonominių priežasčių įvardijimas *naująja cenzūra* nebent pateisinamas mūsų postsovietiniame kontekste. Juk sovietiniu laikotarpiu savicenzūra klestėjo ne dėl ekonominių, bet politinių priežasčių. O Nepriklausomybės laikotarpiu į pirmą planą iškilo ekonominiai veiksniai.

Kalbėdamas apie mažareikšmės žinioms tenkančią vietą informacijos srautuose, Aleknonis nenori pripažinti žiniasklaidos atstovų tvirtinimo, kad kri-

minalų, pramogų ir pramoginio pobūdžio žinių pageidauja patys skaitytojai, žiūrovai ir klausytojai. Tačiau, kad ir kaip būtų gaila, darytos visuomenės apklausos ir interneto rinkos tyrimų duomenys, kuriuos teikia tokios įmonės kaip „Gemius“, iš principo patvirtina tai, ką sako informacijos rengėjai ir skleidėjai. Jau ne vieną dešimtmetį didelė Lietuvos vartotojų dalis teikia pirmenybę kriminalams ir pramogoms, o ne rimtai informacijai apie kultūrinį, socialinį ir politinį šalies ir užsienio gyvenimą. Todėl kaltinti žiniasklaidą, kad ji didžiuliais kiekiais rengdama ir tiekdamą mažareikšmes žinias riboja vartotojo teisę žinoti, yra nepagrįsta. Riboti galima tik tai, kas iš tikrųjų egzistuoja. Informacijos rengėjus galima kaltinti nebent tuo, kad tenkindami tokius informacinius poreikius, juos tik dar labiau sustiprina.

Šioje vietoje svarbesnis kitas klausimas: kokios priežastys lemia, kad didžioji Lietuvos auditorijos dalis teikia pirmenybę ne rimtai, bet mažareikšmei informacijai? Ar tai aiškintina žiniasklaidos įtaka? Rengė ir skleidė atitinkamą informaciją tol, kol galiausiai išugdė nenumaldomą vartotojų geismą gauti kriminalinės ir pramoginės informacijos? Atsakyti šiuos klausimus teigiamai reiškia pripažinti vartotojų pasyvumą ir juos pajungti visiškai žiniasklaidos kontrolei, o

tai, kaip jau esame aptarę, yra ribinė, o ne normali vartotojų ir žiniasklaidos santykių būklė, ir kaip ribinė būklė vargu ar galinti tęstis beveik tris dešimtmečius. Gal aptariamų informacijos preferencijų ištakų būtina ieškoti pačioje vartotojų prigimtyje ar išsilavinimo stokoje – kaip duoda suprasti Aleknonis pasipriešinimo *naujųjų cenzūrai* viltis siedamas su „išsilavinusiu ir savarankišku vartotoju“? Suprask, dauguma vartotojų yra menko išsilavinimo ir dėl to geidžia pramogų ir kriminalų, o ne rimtų žinių. Tačiau tokiu atveju kyla klausimas, kodėl visuomenėje augant aukštąjį išsilavinimą įgijusių asmenų skaičiui, informacijos preferencijos iš esmės nesikeičia: kodėl proporcingai nedidėja rimtą informaciją vertinanti auditorija? O gal minėtų informacijos preferencijų priežastys – ne vidinės žiniasklaidos ir jos auditorijos ypatybės, o išorinės jų egzistavimo sąlygos – socialinė ir kultūrinė visuomenės organizacija? Tik atsakius į tokius ir panašius klausimus būtų įmanoma adekvačiai suprasti, kodėl visuomenėje cirkuliuoja tokia, o ne kitokia informacija ir koku mastu būtų galima jos srautus koreguoti nepaminant demokratinės visuomenės taisyklių. Sektiną tokio supratimo siekimo pavyzdį prieš du dešimtmečius mums pateikė Aleksandras Dobryninas (2001: 37–74).

IŠVADOS

Aleknonio *naujosios cenzūros* koncepcija nepateisina į ją dėtų vilčių. Ji grindžiama prieštarą ir menkai pagrįstomis prielaidomis. Prie jų priskirtina ir visą koncepciją funduojanti prielai-

da, jog demokratijos ir laisvosios rinkos sąlygomis patys žurnalistai tapo cenzoriais. Taip apibūdindamas žiniasklaidos darbuotojus Aleknonis paprasčiausiai painioja savicenzūrą su cenzūra.

Literatūra

- Aleknonis Gintaras. 2010. *Naujoji cenzūra*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. Prieiga per internetą: <https://repository.mruni.eu/handle/007/16773> [žiūrėta 2022 gegužės 30]
- Dapšytė Goda. 2007. Teatras ir cenzūra: režisieriaus Jono Jurašo atvejais. *Menotyra* 14(4): 69–78.
- Dapšytė Goda. 2010. Teatras ir cenzūra: režisūrinės strategijos sovietmečio lietuvių teatre. *Neprisklausomybės 20-metis: kultūros lūžiai, pokyčiai ir pamokos, tapatybės problema*: 270–277. Vilnius: Lietuvos muzikos ir teatro akademija.
- Dapšytė Goda. 2015. Sovietinės Lietuvos teatro cenzūros periodizacijos klausimai. *Ars et praxis* 3: 57–67.
- Dobryninas Aleksandras. 2001. *Virtuali nusikaltimų tikrovė*. Vilnius: Eugrimas.
- Hall Stuart. 1980. Encoding/decoding. Hall S., Hobson D., Lowe A., Willis P. (eds.). *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*: 128–138. London, Melbourne, Sydney, Auckland, Johannesburg: Hutchinson.
- Hebdige Dick. 1994 (1979). *Subculture: The Meaning of Style*. London and New York: Routledge.
- Ivanauskas Vilius. 2011. Menininkų rateliai ir kiti toniška laikysena: nuo Chruščiovo laikų iki Sąjūdžio. Kavaliauskaitė J., Ramonaitė A. (sud.). *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*: 98–131. Vilnius: Baltos lankos.
- Ivanauskas Vilius. 2014. Engineers of the Human Spirit' During Late Socialism: The Lithuanian Union of Writers Between Soviet Duties and Local Interests. *Europe-Asia Studies* 66(4): 645–665.
- Jastramskis Deimantas. 2012. Cenzūros paieška „Naujojoje cenzūroje“. *Žurnalistikos tyrimai* 5: 289–295.
- Kačerauskas Tomas. 2008. Gyvenimas šiapus ir anapus ekrano. *Filosofija. Sociologija* 19(1): 18–25.
- Kačerauskas Tomas. 2010. Medijos ir istorija. *Problemos* 78: 165–173.
- Klavis Edgaras. 2004. Pancenzūros būklė: režimo kontrolė ir deformacijos vėlyvojo sovietmečio Lietuvos teatre. *Tiltai* 4: 139–146.
- Klavis Edgaras. 2010. Ardomas prisitaikymas: cenzūra ir pasipriešinimo jai būdai sovietinio laikotarpio Lietuvos teatre. *Menotyra* 17(2): 124–131.
- Pečiulis Žygintas. 2003. Žiniasklaida demokratinėje visuomenėje: cenzūros metamorfozės. *Polilogija* 32(4): 1–17.
- Pečiulis Žygintas. 2007. *Iki ir po televizijos. Žvilgsnis į XX a. amžiaus audiovizualinės masinės komunikacijos fenomeną*. Vilnius: Versus Aureus. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/310458515_Iki_ir_po_televizijos_Zvilgsnis_i_XX_a_amziaus_audiovizualines_masines_komunikacijos_fenomena [žiūrėta 2022 06 06]
- Pečiulis Žygintas. 2013. Sovietinės televizijos diskurso daugialypumas: oficialumo ir nuoširdumo drama. *Informacijos mokslai* 63: 113–128.
- Pečiulis Žygintas. 2020. TV Media in the Soviet System: The Collision of Modernity and Restrictions. *Filosofija. Sociologija* 31(1): 34–42.
- Satkauskytė Dalia. 2016. Poetikos negalimybė, arba Ezopo kalba semiotikos ir literatūros sociologijos akiraityje. *Colloquia* 36: 13–30.
- Sėdaitytė Edita. 2017. Sovietinės cenzūros istoriografija: pagrindinės tyrimų kryptys ir cenzūros sampratos. *Knygotyra* 69: 84–102.
- Streikus Arūnas. 2018. *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai.
- Trilupaitytė Skaidra. 2007. Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: kai kurie vertinimo klausimai. *Darbai ir dienos* 47: 93–114.
- Turner Graeme. 1996. *British Cultural Studies: An Introduction*. London and New York: Routledge.
- Vainauskas Gedvydas. 2021. *Redaktoriaus testamentas: dviejų epochų užkulisiai*. Vilnius: UAB „Lrytas“.

Nuorodos

- ¹ Pačiau apie sovietinės cenzūros tyrimus žr. Edita Sėdaitytė. 2017.
- ² Puslapiai nurodyti remiantis internete esančiu šaltiniu.

- ³ Pačiau apie jas žr. Graeme Turner. 1996.
- ⁴ Pačiau apie šiuos atvejus valdancią logiką žr. Tomas Kačerauskas. 2008; 2010.